

УДК 159.955.4

Ільчук В. П.
Дубина М. В.
Прокопенко О. О.

Чернігівський національний технологічний університет

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ЯВИЩА «РЕФЛЕКСІЯ»

У статті розглянуто наукові підходи до трактування дефініції «рефлексія». Визначено сутність зазначеного поняття через застосування процесного підходу до його дослідження (з виділенням передумов виникнення, ідентифікації факторів впливу та деталізації результатів). Виявлено її характерні ознаки та систематизовано функції, до складу яких віднесено такі: пізнавальна, мотиваційна, аналітична, управлінська, прогностична, корекційна.

Ключові слова: рефлексія, процес, пізнання, суб'єкт рефлексії, об'єкт рефлексії, функція рефлексії, система.

Постановка проблеми. Важливою складовою дослідження сучасного суспільства є вивчення його окремих ланок функціонування, включаючи різнобічні соціальні групи та діяльність окремих індивідів. Об'єктивна необхідність вимагає пошуку нових наукових методів щодо виконання таких досліджень, обґрунтування їх теоретичних, методологічних та прикладних аспектів. Одним із способів дослідження психології поведінки окремої людини з можливістю застосування результатів такого пізнання у розвиток різних сфер економічного, соціального, політичного, культурологічного життя сучасного суспільства є рефлексія або рефлексивний підхід до дослідження.

Зазначений підхід вже використовується на сьогодні у багатьох науках, серед яких варто відмітити такі: філософія, психологія, педагогіка, соціологія, юриспруденція, економіка, що характеризує рефлексію як поліваріантне явище, якому притаманний значний спектр проявів у різнобічних сферах людської діяльності. Такий багатоаспектний характер обумовлює зростання зацікавленості вчених у дослідженні теоретичних та практичних засад зазначеного явища з метою розробки та обґрунтування прикладних аспектів його впливу на розвиток суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальним теоретичним питанням дослідження сутності рефлексії як пізнавального процесу в житті людини присвячені наукові праці багатьох вчених, серед яких варто відмітити, насамперед, Г.П. Щедровицького, А.Т. Тюкову, С.Д. Неверковича, О.В. Лушпаєву, М.Г. Алексеєва, В.В. Давидова, В.К. Зарецького, С.Л. Рубінштейна, С.Ю. Степанова. Прикладні аспекти рефлексії вивчаються у працях таких науковців, як І.М. Семенов, який досліджував філософські та психологічні аспекти явища рефлексії, Є.П. Пугачов, Л.В. Пугачова, В.А. Сластенін, Л.С. Подимова, праці яких присвячені вивченню особливостей прояву рефлексії у педагогічному процесі. Психологічні аспекти рефлексії розглядаються у роботах Б.В. Зейгарника, Л.С. Виготського, А.Б. Холмогорової, Ч.М. Гаджива. Оцінка ролі рефлексії в функціонуванні різнобічних аспектів економічного розвитку суспільства виконана такими вченими: І.А. Андрієнко, А.Ф. Єрешко, Ю.Р. Ічкітідзе, Р.М. Лепою, Т.В. Калінеско, Р.Н. Кветним, І.Р. Кветною, В.О. Корепановим, А.А. Мадих, Л.І. Мороз, О.В. Мосієнко, Д.А. Новиковим, Р.В. Прокопенко, С.В. Солодухіним, І.А. Стреблянською, О.О. Тарасовою, А.О. Тихоновим, К.В. Щербаковою, В.Н. Юсімом.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, незважаючи на досить значну кількість наукових праць щодо вивчення теоретичних, методологічних, методичних та прикладних аспектів рефлексії як складової процесу пізнання, досить складно визначити сутність зазначеної дефініції, враховуючи численні і досить багатополлярні підходи різних вчених до її трактування. Саме тому існує об'єктивна необхідність виконання теоретичних досліджень сутності рефлексії з урахуванням вже існуючого, напрацьованого досвіду щодо вивчення цього поняття, і через застосування системи різнобічних методів наукових досліджень, зокрема узагальнення, систематизації, аналізу, синтезу, варто розробити власний підхід до трактування сутності рефлексії та на його основі запропонувати власне визначення цієї дефініції.

Мета статті. Метою статті є дослідження теоретичних аспектів рефлексії та розробка авторського трактування зазначеної дефініції.

Виклад основного матеріалу. Рефлексія є загальносуспільним явищем, і її вплив проявляється у багатьох сферах нашого суспільства. Саме така універсальність зазначеного поняття і викликає досить жвавий інтерес науковців до його дослідження, що обумовлює існування значної кількості різнопланових підходів до вивчення рефлексії. У таблиці 1 систематизовано наявні у науковій літературі варіанти визначення її сутності. На наше переконання, цілком об'єктивним та вичерпно правильним підходом щодо трактування дефініції «рефлексія» є застосування двокомпонентного підходу, за якого існує універсальне визначення сутності самого явища, та є підходи щодо його трактування через призму науки, сфери буття, в якому вивчаються особливості функціонування та прояву рефлексії.

Отже, враховуючи наведені тлумачення, запропонуємо авторське трактування дефініції «рефлексія». На нашу думку, *рефлексія* – це гносеологічний процес, суть якого полягає у пізнанні окремим індивідом явищ дійсності крізь призму його світоглядних уявлень і за допомогою спостереження, аналізу, оцінки, усвідомлення, формування сукупності різномірних рішень щодо здійснення ним певних дій у майбутньому. З урахуванням того положення, що рефлексію ми трактуємо як процес, то більш ґрунтовно досліджувати сутність зазначеного поняття пропонуємо за допомогою графічної моделі виникнення та формування такого процесу у окремого індивідуума (рис. 1).

Отже, реалізація самого процесу рефлексії розпочинається з виникнення певних подій або

Трактування дефініції «рефлексія»

№ п/п	Визначення	Автор, джерело
1.	Рефлексія – розумовий (раціональний) процес, направлений на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мови, досвіду, почуттів, станів, здібностей, ставлення до себе та до інших, своїх задач, призначення.	Мещеряков Б.Г., Зінченко В.П. [7]
2.	Рефлексія – це здатність встати в позицію дослідника по відношенню до іншого «персонажу», його дій та думок.	Лефевр В.А. [6]
3.	Рефлексія – це внутрішня психічна діяльність людини, направлена на осмислення своїх власних дій та станів; самопізнання людиною свого духовного світу.	Конюхов Н.І. [13]
4.	Рефлексія – це форма усвідомлення будь-чого за допомогою вивчення та порівняння.	Філософський енциклопедичний словник [16]
5.	Рефлексія – це форма пізнавальної активності, пов'язана зі зверненням мислення на самого себе, на свої власні підстави та передумови з метою критичного розгляду змісту, форм та засобів пізнання, а також ментальних установок свідомості.	Лебедев С.А. [5]
6.	Рефлексія – це направленість на осмислення та обґрунтування власних передумов, які вимагають звернення свідомості на себе.	Некрасова Н.А., Некрасов С.І., Садикова О.Г. [10]
7.	Рефлексія – це самоспостереження за власними психічними процесами та діями, самопізнання.	Никифоров А.С. [11]
8.	Рефлексія – це процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів.	Дудьев В.П. [3]
9.	Рефлексія – це звернення себе на себе самого з різних позицій; це інструмент організації та самоорганізації співробітника і компанії в цілому, засіб, який «підриває» діяльність, мислення, свідомість, особистість та сприяє розвитку.	Сизикова Т.Е. [14]
10.	Рефлексія – це методологічний зріз управління, для якого необхідно передбачити поведінку як системи-об'єкта, так і самого управляючого суб'єкта та оточуючого середовища.	Кара-Мурза С.Г. [4]
11.	Рефлексія – це спосіб стати в позицію дослідника та аналітика як по відношенню до дій інших, так і по відношенню до власних дій та рішень.	Мосієнко О.В. [9]
12.	Рефлексія – це прагнення не просто до відтворення, відображення в знанні реальності, але до свідомого контролю за ходом, формами, умовами і підставами процесу пізнання.	Юдін Е.Г. [18]
13.	Рефлексія – механізм взаємодії між собою двох суб'єктів управління (керуюча система), яка одночасно може виступати об'єктом управління (керована система), і сприйняття суб'єктом (побудова образу), що залежить від дії чи повної реакції суб'єкта на цей об'єкт.	Мороз Л.І. [8]
14.	Рефлексія – це здатність людини «вийти у зовнішню (нейтральну) позицію» по відношенню до ситуації (чи проблеми), подивитися на неї зі сторони, з позиції того, хто її аналізує, тим самим передбачити поведінку як системи-об'єкта, так і самого управляючого суб'єкта та навколишнього середовища	Паршин Ю.І. [12]
15.	Рефлексія – це свідомий і довільний процес осмислення та переосмислення суб'єктом сутнісних власних ознак, можливостей і досягнень, а також своїх відносин із соціальним світом, що виявляються в ході його спілкування з іншими людьми та активного засвоєння ним норм і засобів різних діяльностей.	Волянук Н. [1]
16.	Рефлексія – це набута свідомістю здатність зосередитися на самому собі та оволодіти собою як предметом, який має свою специфічну стійкість та своє специфічне значення; здатність не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знаєш.	Тейяр де Шарден П. [15]

* складено авторами

під впливом різнобічних факторів, які склалися у певний момент часу, або очікуються у майбутньому. Саме такі обставини стають каталізатором рефлексії, оскільки вимагають від індивідуума долучитися до процесу пізнання з метою вивчення певних явищ для прийняття рішень. Визначені передумови сприяють виникненню бінарного взаємного зв'язку у системі «суб'єкт рефлексії (індивід) – об'єкт рефлексії (реальність, дійсність, сукупність різнобічних явищ природи)».

Однак сам процес пізнання людиною оточуючого середовища відбувається під безпосереднім впливом тих особливостей, які притаманні людині і які формують її світогляд. Такі характеристики є суто індивідуальними і залежать від значної кількості різнобічних чинників. Відповідно до рисунку 1 на систему світоглядних уявлень індивіду впливають наступні фактори:

1) релігія – особлива система світогляду, що являє собою сукупність духовних, моральних та культурних цінностей, які обумовлюють поведінку людини, її спосіб мислення, життя, формують принципи відношення до оточуючих людей;

2) виховання – важливий чинник впливу на формування світогляду, оскільки світосприйняття та світорозуміння починає розвиватися з дитинства у процесі становлення особистості; з його допомогою людина отримує різнопланові знання, формує систему індивідуальних принципів для себе та створює ідеали, формує життєві норми;

3) освіта – є одним з основних факторів впливу на формування світогляду людини, оскільки визначає рівень її інтелектуальної спроможності пізнавати різнобічні явища, формує систему знань про навколишній світ, що безпосередньо використовуються при вивченні нових явищ, предметів дійсності;

4) переконання – це психологічні установки, що характеризують впевненість індивіда у власних принципах, ідеях, поглядах та підходах до вирішення поставлених завдань, завдяки яким сприймаються або, навпаки, відкидаються світоглядні знання [2];

5) життєвий досвід – має визначну роль у розвитку світоглядних позицій, тому що на його основі формуються знання (зокрема побутові),

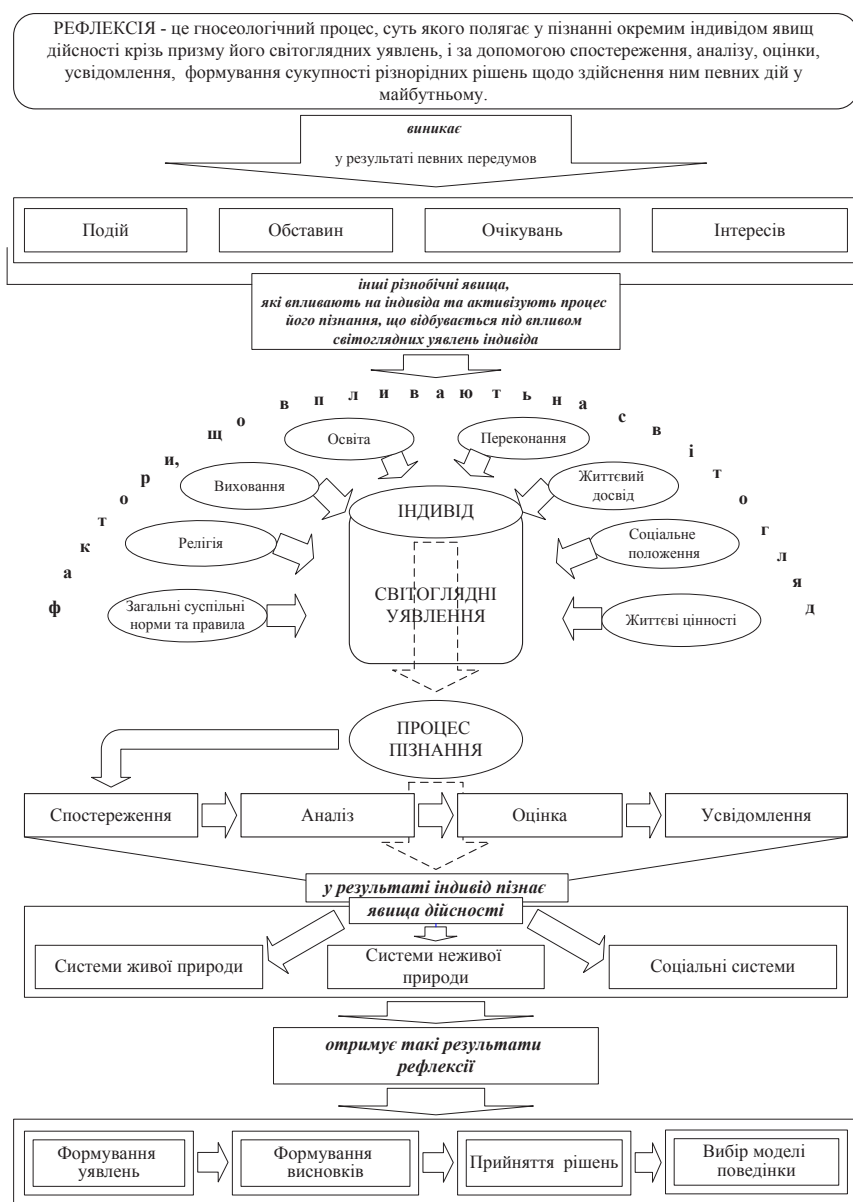

Рис. 1. Процесний підхід до визначення поняття рефлексії

Джерело: складено авторами

змінюються та встановлюються життєві цінності та переконання, пізнання різних об'єктів вже здійснюється через систему раніше сформованих знань про них або методи вивчення такого явища;

6) соціальне положення – безпосередньо пов'язане зі світосприйняттям людини, виявлення та розуміння свого місця у суспільстві, ставленні до себе, свого оточення та навколишнього середовища;

7) загальні та суспільні норми та правила – це шаблони та правила поведінки людини в суспільстві; це історично сформований стандарт поведінки у визначених ситуаціях для стандартизації, впорядкованості дій учасників суспільних відносин;

8) життєві цінності – спосіб самоствердження людини, яке проявляється у її ставленні до оточуючого світу, розуміння свого місця у суспільстві, встановлення пріоритетів у житті, таких як сім'я, кар'єра, особистісний ріст, освіта, комфорт, гроші, здоров'я, краса та ін.

Отже, аналізуючи дані рисунку 1, можна відмітити, що під впливом зазначених вище чинни-

ків кожний індивід пізнає явища, предмети, різнобічні об'єкти нашої реальності, дійсності, що нас оточує. Процес пізнання, на наше переконання, полягає у поетапному проходженні чотирьох основних стадій:

1) спостереження – коли індивід акумулює інформацію про навколишній світ за допомогою органів чуття і отримана інформація в подальшому піддається аналізу, тобто на першому етапі індивід загалом сприймає дані без критичного їх розуміння;

2) аналіз – отриману інформацію суб'єкт рефлексії аналізує, відкидаються неважливі дані, увага зупиняється на вагомій інформації, яка є дійсно необхідною для прийняття виваженого рішення;

3) оцінка – кінцевим результатом будь-якого аналізу є оцінка кінцевого підсумку, його правильності, адекватності тій ситуації, що склалася, виважений підхід до розгляду альтернативних варіантів вирішення проблеми;

4) усвідомлення – процес оцінки отриманих даних завершується розумінням, що варто робити, а від чого необхідно відмовитися, тобто усвідомлюється сам результат процесу пізнання і що варто робити далі з практичної точки зору.

Об'єктом рефлексії можуть виступати всі явища дійсності – системи живої та неживої природи, соціальні системи та зв'язки між ними. Тобто рефлексія людини може бути направлена на себе, свої внутрішні переживання (саморефлексія) та на об'єкти навколишнього світу. У результаті рефлексії суб'єкт формує уявлення про

досліджуваній об'єкт, робить висновки, виходячи з мети дослідження, розглядає можливі варіанти прийняття рішень та обирає певну модель поведінки із врахуванням реалізації найбільш раціонального способу вирішення проблеми [17, с. 126].

Таким чином, враховуючи наведені вище теоретичні засади, можна визначити, що метою рефлексії є дослідження процесів та явищ об'єктивної дійсності, виявлення та аналіз закономірностей їх розвитку та функціонування через призму світоглядних уявлень рефлексуючого суб'єкта для усвідомлення варіантів вирішення поставлених проблем та розробки подальших практичних дій щодо їх розв'язання.

До основних характерних ознак рефлексії варто віднести:

- притаманна лише свідомому суб'єкту – людині;
- є механізмом соціалізації;
- наявність двостороннього зв'язку між суб'єктом рефлексії та досліджуваним ним явищем дійсності;
- гносеологічне спрямування;

– залежність від світоглядних характеристик рефлексуючого суб'єкта, тобто загалом має суб'єктивний характер.

З урахуванням процесного підходу до визначення сутності рефлексії ідентифікуємо та розкриємо зміст її основних функцій:

1) пізнавальна рефлексія – це гносеологічний процес, який полягає у пізнанні явищ та предметів дійсності, саме ця особливість дозволяє рефлексії допомагати суб'єктам досліджувати світ;

2) мотиваційна – характеризує рефлексію як потенційне джерело формування мотиваційних чинників для прийняття рішень та здійснення певних дій у майбутньому;

3) аналітична – полягає у тому, що в процесі рефлексії виконується аналіз за допомогою вже сформованих методів досліджуваного об'єкту через систему кількісних і якісних характеристик;

4) управлінська – виявляється у здатності індивіда управляти власною поведінкою та формувати моделі впливу на поведінку інших осіб;

5) прогностична – здатність індивіда на основі рефлексії визначити вплив різномісних факторів різної природи на подальший розвиток досліджуваних об'єктів у майбутньому на основі аналізу минулого досвіду;

6) корекційна – проявляється у можливості виявлення та пошуку шляхів виправлення й усунення негативних явищ та подій, що мали чи мають місце у життєдіяльності індивіда.

Висновки і пропозиції. Отже, виконавши ґрунтовний аналіз наукових праць значної кількості вітчизняних та зарубіжних науковців, нами обґрунтовано авторське трактування дефініції «рефлексія», яку пропонуємо розглядати як гносеологічний процес, суть якого полягає у пізнанні окремим індивідом явищ дійсності крізь призму його світоглядних уявлень за допомогою спостереження, аналізу, оцінки, усвідомлення, формування сукупності різномісних рішень щодо здійснення ним певних дій у майбутньому. У статті при обґрунтуванні зазначеного терміну застосовано процесний підхід до дослідження рефлексії як невід'ємної складової пізнання людини, що полягав у деталізації причин її виникнення, факторів, які на неї впливають, деталізації самого процесу пізнання через виявлення основних його стадій (спостереження, аналіз, оцінка та усвідомлення) та визначення результатів рефлексії. Окрім зазначеного, також було ідентифіковано та систематизовано функції рефлексії, до складу яких віднесено такі: пізнавальна, мотиваційна, аналітична, управлінська, прогностична, корекційна, розкрито їх зміст.

Список літератури:

1. Волянюк Н. Рефлексивність як детермінанта суб'єктності тренера-викладача / Н. Волянюк // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 114–127.
2. Данильян О. Г. Філософія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1417012037557/filosofiya/sutnist_filosofiyi_osnovni_etapi_rozvitku. – Назва з екрану.
3. Дудьев В.П. Психомоторика: словарь-справочник / В.П. Дудьев. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008. – 366 с.
4. Кара-Мурза С.Г. Подрыв рационального мышления и рефлексивное управление / С.Г. Кара-Мурза // Рефлексивные процессы и управление. – 2003. – Т. 3, № 2. – С. 16–34.
5. Лебедев С. А. Философия науки: словарь основных терминов / С. А. Лебедев. – М. : Академический Проект, 2004. – 320 с.
6. Лефевр В.А. Рефлексия / В.А. Лефевр. – М. : Когито-Центр, 2003. – 496 с.
7. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь / Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
8. Мороз Л.І. Рефлексивно-психологічні риси кадрового потенціалу підприємства як складова маркетингових рішень / Л.І. Мороз // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми та шляхи їх вирішення в науці, транспорті, виробництві та освіті», 18-27 грудня 2012 р. – Одеса : КУПРІЄНКО. – С. 8–16.
9. Мосієнко О.В. Модулювання рефлексивного управління персоналом підприємства / О.В. Мосієнко // Науково-практичний збірник «Продуктивність агропромислового виробництва». – 2012. – № 21. – С. 75–80.
10. Некрасова Н.А., Некрасов С.И., Садикова О.Г. Тематический философский словарь: учебное пособие / Н.А. Некрасова, С.И. Некрасов, О.Г. Садикова. – М. : МГУ ПС (МИИТ), 2008. – 164 с.
11. Никифоров А.С. Неврология. Полный толковый словарь / А.С. Никифоров. – М. : Эксмо, 2010. – 464 с.
12. Паршин Ю.И. О важности и необходимости использования рефлексивного управления / Ю.И. Паршин // Рефлексивные процессы и управление в экономике: тезисы докл. и матер. II Всеукр.науч.-практ. конф. (Херсон, 10-12 июня) / НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти; ред. кол.: Р.Н. Лепа и др. – Донецк, 2011. – С. 63–66.
13. Прикладные аспекты современной психологии: термины, законы, концепции, методы. Справочное издание / [автор-составитель Н.И. Конюхов]. – М. : РАГС, 1992. – 100 с.
14. Сизикова Т.Э. Рефлексивное управление в организации / Т.Э. Сизикова // Менеджмент сегодня. – 2007. – № 2(38). – С. 78–86.
15. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
16. Философский энциклопедический словарь / [Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.]. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 569 с.
17. Шкарлет С.М., Ильчук В.П., Дубина М.В. Особливості рефлексивного управління довірою клієнтів на ринку фінансових послуг України / С.М. Шкарлет, В.П. Ильчук, М.В. Дубина // «Рефлексивные процессы и управление в экономике»: материалы IV Международной научно-практической конференции, 14-17 октября 2013 г. – Партенит : НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. – С. 125–127.
18. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pseudology.org/science/SystemPodxod.htm>.